

Myšlení mezi texty a obrazy

Miroslav Petříček

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav filosofie a religionistiky
miroslav.petricek@ff.cuni.cz

Věda, která je zmíněna v samém názvu této konference, je spíše šifra než slovo: věda je podstatné jméno, které souvisí se slovesem vědět, k němuž pak ale přísluší druhé — výrazně odlišné — slovo, totiž podstatné jméno „vědění“.

Mohlo by se zdát (a mělo by to tak být), že věda je produkt vědění, avšak způsob, jímž se v moderní době tohoto slova užívá, ukazuje jinak: věda se pokouší uvolnit svou vazbu na vědění, jakmile se kvalifikuje jako *exaktní*, protože za tímto gestem je přesvědčení o nedokonalosti vědění, které se ještě nestalo vědou. Není-li však exaktnost výhradním kritériem vědění, pak je třeba přiznat oprávněnost i nějakému jinému, například *přesnosti*, o kterou usilují vědy zvané humanitní.

A to i dnes, zejména dnes, kdy žijeme s informačními technologiemi, s jejich produkty a s jejich nástrahami, s technickými objekty, které se před očima proměňují, a s počítači, což vše modifikuje svět, v němž žijeme a který tedy — jak si právě proto uvědomujeme — není žádná danost: takzvaná příroda je propletena s lidským konáním, s lidskými dějinami, které samozřejmě nezahrnují jen politické události, nýbrž i technologickou evoluci, přetvářející přírodu, stejně jako uměleckou tvorbu či myšlení, proměňující vztah ke světu a chápání světa. Proto také musí být východiskem každého uvažování o současném světě „komplexnost“, tj. provázanost vztahů, vzájemná podmíněnost nejrůznějších oblastí, jejich vzájemná závislost, podmíněnost jednoho druhým a neredukovatelná otevřenost pro to, co je právě teď na příchodu, aniž je to předvídatelné. Kromě jiného z toho také vyplývá, že nikdy nemůžeme začít od začátku, že do tohoto složitého systému vztahů vstupujeme vždy zprostředka, že jsme v jeho aktuální konstelaci vždy již nějak situováni, takže tuto složitost jednou vidíme odtud, jindy odjinud, a patrně se tím vždy trochu mění i náš pohled, jemuž se realita ukazuje. To je ovšem jen jiný způsob, jak vyjádřit to, co již dlouho zná exaktní věda, totiž že pozorovaný objekt nelze izolovat od pozorovatele.

Další nesnáze souvisí s tragickým rozparcelováním vědění, tedy s tím, že nejrůznější obory vědění jsou ve své nekompromisní podobě vyhrazeny odborníkům: všichni mají své předměty, svůj jazyk a svůj svět, které — alespoň na první pohled — jsou na sebe navzájem nepřevoditelné. Sice se stává, že jedno se nějak inspiruje druhým, ale jen obtížně se něco takového dokazuje. Jestliže fyzika převzala termín „kvark“ z *Finnegans Wake* Jamese Joyce, je to spíše bizarní případ, který lze jen stěží vydávat za nějaký doklad hlubšího působení umělecké literatury na kvantovou fy-

ziku. Obecně spíše platí, že pro ty, kdo se neorientují v přírodovědeckém způsobu myšlení, je současná fyzika nesrozumitelná, a pro ty, kdo se nedostali do těsnějšího styku s filozofií či uměním, jsou texty velkých myslitelů 20. století, takového Adorna, Derridy, Deleuze či Whiteheada, poněkud nepřístupné. Zdá se tedy, že hranicí, která tak neúprosně odděluje fragmentarizované oblasti vědění, je nesrozumitelnost. Avšak: co vlastně tímto slovem označujeme? A co je nesrozumitelnost z pohledu myšlení? A co je nesrozumitelného na filozofii, kvantové fyzice či umění?

Ve čtyřicátých a padesátých letech se uskutečnila celá řada setkání, která se dnes nazývají Macy's Conferences of Cybernetics. Jejich účastníky byli, vedle spousty jiných, rovněž Warren McCulloch, Norbert Wiener či Gergory Bateson. Všichni, kdo se na nich podíleli, přicházeli z naprosto odlišných oborů, mezi něž patřila třeba matematika, antropologie, etnologie, psychiatrie, včetně oblastí, které se vzpíraly jasné definici svého pole a svých předmětů zkoumání. Ti všichni dohromady zcela neočekávaně vytvořili naprosto novou oblast „srozumitelnosti“, a tedy i nové pojetí člověka, života a rozumění. Nikoli teoretickou reflexí, nýbrž především vzájemným dialogem, v němž postupně pronikali za hranice jasně definovaných perspektiv a hledali nové pojmy či myšlenky. Vytvořili tedy nejen nový obor, nýbrž především našli nové hledisko, jež bylo předtím uvnitř existujících disciplín nemyslitelné. A ovšem, nezřídka nesrozumitelné četným specialistům, přežívajícím uvnitř hranic svých stávajících oborů.

Nesrozumitelnost — zcela obecně řečeno — souvisí jednak s jazykem daného oboru, tedy se způsobem, jímž formuluje svá tvrzení, která jsou vázána jeho idiomem (matematika, filozofická tradice), jednak — a v tomto bodě je situace často kritická — s tím, jak jeden či druhý obor oslovují ty, kdo mají zájem o vědu či filozofii, aniž se jim „profesionálně“ věnují. Mají potřebu dozvědět se, avšak ve snaze tuto potřebu naplnit narážejí na zdánlivě nepřekonatelné hranice: věda nemá nic společného s běžnou zkušeností světa, v němž žijí, filozofie uniká svým jazykem, a umění se zdá spíše provokovat než osvětlovat.

Otázka, která se v této souvislosti klade, je velice prostá: je nesrozumitelnost hodnota pozitivní, anebo negativní?

Nesrozumitelné se vždy vynořuje jen na pozadí toho, co nějakým způsobem splňuje podmínky srozumitelnosti. Podmínky možnosti: ty, které nezaručují, nýbrž umožňují; neznalost jazyka matematiky neznamená, že je nutně nesrozumitelný. Srozumitelnost, dále, není samoučel, a není to ani nutný předpoklad komunikace; srozumitelnost je nezbytná, protože něco vyjadřujeme a chceme být při tom co možná — co? Ano: co možná co vlastně? Zde se blížíme naprosto klíčovému bodu: oč usilujeme?

Pokusím se zkusmo rozlišit a vytvořit alespoň elementární typologii.

Exaktní. To zahrnuje: počítám s jistou „redukcí“; usiluji vyjádřit jen to podstatné a pokud možno co nejobecněji. Aby to bylo možné, zjevně potřebuji určitý typ jazyka, o němž panuje obecná shoda. Tato snaha o exaktnost má svůj smysl, pokud je účelná: chci například realitu „modelovat“, abych mohl předvídat možné účinky, aniž by bylo nutné vstupovat s pozorováním a zkoumáním do reálného světa. Vědec neumírá, protože za něj zástupně hynou jeho hypotézy. Snaha o exaktnost má ovšem širší obor působnosti, než se na první pohled zdá: patří sem to, čeho lze dosáhnout prostřednictvím jazyka matematiky, ale stejně tak o určitou exaktnost usiluje jazyk kartografie (smluvené značky, konvence, určitý typ projekce zemského povrchu atd.).

Vědění, jehož se dosahuje ve snaze o exaktnost, je nakonec vždy cosi jako „mapování“ zkoumané oblasti. Nesrozumitelnost je zde eliminována, avšak pod jednou podmínkou: přijmeme-li jazyk, který je pro určitý účel vytvořen. Mapu buď umím číst, anebo nikoli: v prvním případě na ní není nic nesrozumitelného, v druhém případě je to změt obrázků, která nedává žádný smysl.

Přesné: snaha o přesnost je něco jiného. Jiným jménem přesnosti by mohla být například „výstižnost“. I v tomto případě při hledání výrazu něco nechávám stranou, ale postupuji spíše na způsob shrnující zkratky, která nerozlišuje podstatné a nepodstatné, nýbrž hledá to, co je pro celkový obraz nezbytné, a to může být i zdánlivě nepodstatný detail. Snad nejlepší příklad: jsem překvapen výstižným vyjádřením, slovem na pravém místě, a říkám: teď mi „svitlo“. Je to, jinak řečeno, ten okamžik, kdy skrze přesnou formulaci jakoby prstem ukazují právě k tomu, o čem mluvím, aniž to musím překládat do nějakého jiného (exaktního či jiného) jazyka. V tomto smyslu pak může být přesný i pojem, i básnická řeč, například metafora jako objeovávání vztahů a souvislostí, kterých jsme si dříve nevšimli. Anebo obraz, který mi ukazuje cosi, co mám před očima, a přesto jsem to ještě nikdy neviděl.

Schopnost přesnosti je nesmírně důležitá, protože odkazuje na onu podobu reality, která se vymyká exaktnímu popisu. Při poznávání toho, co označujeme jako skutečnost, se pohybujeme jakoby mezi pevninou řeči a oceánem reality, ale hranici mezi obojím nelze nikdy jasně a rozlišeně vytyčit; je jasné, že je mezi obojím rozdíl, ale k jeho postižení potřebujeme spíše výstižnost, která bude schopna zahrnout i fakt, že rozdíl mezi obojím je jakoby stále v pohybu.

Adekvátní neboli přiměřené. To je jeden ze základních problémů evropského typu racionality, která sice definuje vědění jako vědění obecného (věda o jedinečném neexistuje), avšak tuto definici od samého počátku svého vzniku problematizují humanitní vědy: historie, právní nauka, v jistém ohledu i medicína. A samozřejmě umění, protože je zřejmé, že i umění je schopno prostředkovat vědění o světě, v němž žijeme. Právě tato problematizace obecnosti (a exaktnosti) vede k paradoxnímu požadavku: pravidla svého popisu by měl určovat popisovaný jev sám; pokud je tato podmínka splněna, je popis přiměřený. Rozsudek je spravedlivý (tedy adekvátní), jestliže je sice v souladu se zákonem (nezbytná míra obecného), ale pokud stejně tak přihlíží i k jedinečným okolnostem právě tohoto souzeného případu. Na jednom konci škály je obecná formulace toho, co předvídá zákon, na druhé výjimečný institut prezidentské milosti: adekvace je hledání pravé míry, a nikoli přikládání pravítka.

To je elementární typologie; kdybychom však vzali různé obory vědění jeden po druhém, počínaje přísnou vědou přes humanitní vědy a uměním konče, zjistili bychom, že všude se, jakkoli v odlišném poměru, vyskytují všechny tyto tři typy snahy o „co možná nej...“ pospolu, v souhře, což nevylučuje, že určitý typ může hrát v různých případech dominantní či podrízenou roli.

To ale znamená, že pokud jde o nabývání vědění o reálném světě, liší se filozofie, filologie, historiografie, umění a přísná věda pouze přístupem, a nikoli tím, že v jednom případě jde o vědění, v druhém stěží a ve třetím jen o fiktivní hru. Vždy je ve hře „srozumitelnost“, a ta je vždy na míru toho, co se chce učinit srozumitelným.

Obecně řečeno: srozumitelnost je patrně základní lidský požadavek, možná dokonce sama podmínka přežívání v prostředí, které je člověku cizí a které právě proto nazývá realitou, možná je to cosi jako racionální náhrada instinktu. Proto je srozumi-

telnost jako požadavek pochopitelná nikoli sama ze sebe, nýbrž na pozadí nesrozumitelnosti, zejména pokud se ukáže, že obojí se má k sobě spíše jako moře a pláž, tedy že je obtížné vést nějakou exaktní hranici mezi jedním a druhým.

Srozumitelnost je pouze tam, kde se svět nazírá prostřednictvím nějakého rámce (frame, framing), ať kategoriálního, kulturního, sociálního či jiného. Rámec je to, co dovoluje zarámované nějak odlišit (uvnitř versus zde), tím současně odděluje to, co je v principu srozumitelné, od toho, co takové není. Důležité je ale to, že tento rámec zakládá nejen diskontinuitu (oddělení), nýbrž i kontinuitu (zejména proto, že jsme si vždy vědomi toho, že pracujeme s nějakým „rámcem“, to jest hlediskem, modelem apod.). Kdybychom však nebyli s to rámce vytvářet, byl by svět nejen nesrozumitelný, ale právě proto i nebezpečný. Tedy je možné říci, že každý rámec je určitá hráz proti nesrozumitelnému, jímž je obklopeno to, čemu rozumíme. Avšak: tato hráz nesmí být nepřekonatelná. Kdyby tomu tak bylo, kdybychom rámce (a s nimi náš obraz o tom, co je srozumitelné) nebyli schopni stále přetvářet v souladu s požadavkem adekvace, naše modely světa či reality by ustrnuly v pouhou fiktivní hru. Proto je nezbytné, abychom vytvářeli takové rámce srozumitelného, které jsou do té míry otevřené, že uvnitř nich je i místo pro to, aby se v nich objevovala nesrozumitelnost.

Matematika to vyjadřuje naprosto exaktně: systém je buď uzavřený, ale pak je vnitřně sporný, anebo je otevřený, ale pak musíme počítat s nejistotou i ohledně jeho axiomů.

Obecně řečeno: exaktní by mělo být také adekvátní a to, co překlenuje mezeru (anebo někdy i propast) mezi obojím, je přesnost. Přesnost však — řečeno zkratkou — znamená: nesmíme se bát vpouštět do našeho světa nesrozumitelnost.

Péter Esterházy kdysi na otázku, čím je spisovatel (ale platí to i o „vědci“) zavázán státu a společnosti, odpověděl velmi jednoduše: je státu zavázán psaním poctivých vět; co zůstává a věčně trvá, je pravý vztah mezi podmětem a přísudkem, věta, která má začátek, prostředek a konec.

Lepší shrnutí úvahy, která chtěla být apologií vědění, v němž by nemělo chybět jakkoli nepatrné zrnko moudrosti, a kterou tímto končím, si ani nedovedu představit.

Předneseno 23. dubna 2019 u příležitosti Dne mladé vědy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

